

УДК 808.5:81'23

Кардаш Л. В.

СПЕЦИФІКА МОНОЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТА ЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТИ

У статті досліджено монолог як форму мови, утворену в результаті активної мовленнєвої діяльності людини, розраховану на пасивне, опосередковане сприйняття і практично не пов'язану з відповідною промовою співрозмовника ні в змістовному, ні в структурному відношенні; в окремих випадках монолог розглянуто як інтраперсональний мовленнєвий акт, який не пристосований до безпосереднього спілкування, він припускає, що хтось тільки слухає, але не відповідає.

У пропонованій науковій розвідці автор характеризує комунікативні, психологічні й лінгвістичні особливості монологу, висвітлює основні комунікативні ситуації його вживання (сфера театрального мистецтва, ораторські виступи, взаємодія з аудиторією на телебаченні і радіо, педагогічна діяльність).

Результати дослідження засвідчили, що комунікативні особливості монологу розкривають його як безперервний зв'язний виклад думок мовця до однієї чи кількох осіб із певною метою; у побутовому спілкуванні монологічна мова трапляється вкрай рідко; монолог часто вживають як літературний прийом, що слугує для передачі думок і почуттів персонажа.

Ключові слова: монолог, діалог, монологічне мовлення, спілкування, комунікація, мовленнєва діяльність, вербальні й невербальні засоби спілкування, комунікативні ситуації, риторика, інформація, адресат і адресант, авторська особистість.

В статье исследуется монолог как форма языка, образованная в результате активной речевой деятельности человека, рассчитана на пассивное, опосредованное восприятие и практически не связана с соответствующей речью собеседника ни в содержательном, ни в структурном отношении; в отдельных случаях монолог рассматривается как интраперсональный речевой акт, который не приспособлен к непосредственному общению, он предполагает, что кто-то только слушает, но не отвечает.

В предлагаемой работе автор дает характеристику коммуникативных, психологических и лингвистических особенностей монолога, освещает основные коммуникативные ситуации его употребления (сфера театрального искусства, ораторские выступления, взаимодействие с аудиторией на телевидении и радио, педагогическая деятельность).

Результаты исследования показали, что коммуникативные особенности монолога раскрывают его как непрерывное связанное изложение мыслей говорящего к одному человеку или нескольким с определенной целью; в бытовом общении монологическая речь встречается крайне редко; монолог часто употребляется как литературный прием, служащий для передачи мыслей и чувств персонажа.

Ключевые слова: монолог, диалог, монологическая речь, общение, коммуникация, речевая деятельность, вербальные и невербальные средства общения, коммуникативные ситуации, риторика, информация, адресат и адресант, авторская личность.

An important part in the people's communication plays the monologue speech, which is represented in oral and written combinations. It is more difficult form of communication in comparison with the dialogue as monologue texts demand previous thinking and planning. Being rather extensive, the monologue speech with its content and grammar form is in many aspects close to the written form.

The article researches the monologue as a form of language, formed as a result of active communicative human activity, expecting a passive, satisfactory perception and practically not connected with corresponding speech of the communicative partner neither in plot nor in structural connection; the monologue is seen as an interpersonal speech act in some cases, that is not appropriate to the natural communication and it foresees, that someone not only hers but also answers.

The author gives a characteristic of communicative, psychological and linguistic peculiarities of the monologue, highlights the main communicative situations and their usage (the sphere of theater art speakers reports, cooperation with the audience on TV and radio, pedagogical activity) in the proposed scientific research.

The results of the research witnesses that the communicative peculiarities of the monologue represent it as a non-stop sequence of speaker's thoughts to the one or other persons with peculiar purpose, in everyday the monologue speech occurs rather rarely, the monologue is used as a literary mean which helps in transmission of the personage's thoughts and feelings.

Key words: monologue, dialogue, monologue speech, communication, communicative activity, verbal and non-verbal speech means, rhetoric, information, addressee, sender, author's personality.

В епоху гуманізації та відродження національної культури, розгляд проблеми функціонування монологу в усіх сферах діяльності людини стає все більш актуальним. Свідоме життя людини можна розглядати як послідовність і сукупність промов, якісного чи неякісного мовлення, від чого залежить її доля, а також доля навколишніх людей, отже, і всього суспільства.

Усне мовлення – це мовлення, яке звучить і розраховане на слухове сприйняття, характеризується специфічними засобами впливу на аудиторію. В усному спілкуванні, крім вербальних, задіяні невербальні засоби. У мовленні надзвичайно різнобічно виявляється людська сутність – психічні особливості, інтелект, світосприймання, спосіб мислення, виховання, здатність називати, оцінювати, контактувати з іншими та впливати на них. Це особливий і надзвичайно складний вид діяльності людини.

Велике місце у практиці спілкування людей має монологічне мовлення, що проявляється в різних усних та письмових виступах. Монологічні форми мовлення – це лекції, доповіді, виступи на зборах, оголошення, накази, різні усні та письмові повідомлення [8, с. 57].

Монологічне мовлення є більш складною формою мовлення порівняно з діалогічним. Монологічні виступи вимагають попереднього продумування та планування. Будучи відносно розгорнутим, монологічне мовлення за своїм змістом та граматичною формою багато в чому збігається з писемним.

Метою статті є дослідження особливостей монологічного мовлення, його ознак і функцій.

Кожен акт людського спілкування з погляду участі в ньому особистостей, які обговорюють найрізноманітніші проблеми, є неповторним, але з позиції організації відбувається у межах відпрацьованих форм.

Форми мовного спілкування – типи інтеракції, виділені залежно від немовних складників комунікації: форми втілення засобів мовного коду, способу взаємодії між учасниками, специфіки каналів, функцій та змісту повідомлень, сфери спілкування тощо. За способом взаємодії між комунікантами виділяють мовлення монологічне, діалогічне і полілогічне.

Монолог – це форма мови, утворена в результаті активної мовленнєвої діяльності, розрахована на пасивне й опосередковане сприйняття і практично не пов'язана з відповідною промовою співрозмовника ні в змістовному, ні в структурному відношенні. У деяких випадках монолог визначають як інтраперсональний мовленнєвий акт. Монолог не пристосований до безпосереднього спілкування, він припускає, що хтось тільки слухає, але не відповідає [6, с. 71].

Монолог – це безпосередньо спрямований до співрозмовника чи аудиторію організований вид усного мовлення, який передбачає висловлювання однієї особи.

Основні комунікативні ситуації вживання монологу – сфера театрального мистецтва, ораторські виступи, взаємодія з аудиторією на телебаченні і радіо, педагогічна діяльність (мова вчителя в аудиторії або в класі тощо). У побутовому спілкуванні монологічна мова трапляється вкрай рідко. Монолог часто живають як літературний прийом, що служить для передачі думок і почуттів персонажа [6, с. 76].

Проблему монологічного мовлення досліджували мовознавці (Д. Х. Баранник, Л. А. Булаховський, І. К. Білодід, В. В. Виноградов, Ж. Вандрієс, Т. О. Ладижинська, О. А. Лаптева, Н. Ю. Шведова, Л. В. Щерба та ін.) й лінгводидакти (А. М. Богущ, С. В. Ласунова, Т. Г. Постоян, Л. В. Скалкін, Л. І. Фесенко та ін.).

Монологічне мовлення у психологічному та лінгвістичному відношенні – складніша форма усного мовлення, оскільки це мовлення однієї особи до слухачів, воно більш розгорнуте, вимагає зосередженості пам'яті й уваги до змісту і форми мовлення. Монологічне мовлення спирається на мислення, яке логічно більш послідовне, ніж у процесі діалогу. Монолог не підтримується ситуацією або запитаннями на відміну від діалогу, він здебільшого адресований не одній людині, а багатьом. Монологічне мовлення, як мовлення однієї особи, потребує розгорнутості, повноти, чіткості і взаємозв'язку окремих частин розповіді, вміння мовця зосередити свою думку на головному, не захоплюватися деталями, водночас говорити емоційно, жваво, образно. У монологічному мовленні наочним є усвідомлення мовленнєвої дії [12].

У монологічному мовленні активно формуються мовленнєві повідомлення, транслюється його зміст, передається власне ставлення до проблеми. Під час монологу говорить один, а інші слухають. Монологічне мовлення – однобічно спрямоване, його головне завдання – вплинути певним чином на слухача чи аудиторію загалом, передати знання, у чомусь переконати. Мовцеві самому треба дбати про зміст і план свого виступу, про його зв'язність, самому випереджувати кожен наступну фразу і відразу її формувати.

Д. Х. Баранник, визначає монолог як тривале, не розраховане на негайну словесну реакцію однобічне мовлення [2, с. 92].

На його думку, монологічне мовлення відрізняється від діалогу і своєю суспільною функцією, і організацією словесного ряду, і способом виголошення фрази. Автор переконує в тому, що монолог використовують як у писемному, так і в усному мовленні. У формі монологу komponується переважна більшість писемних жанрів мовлення (статті, листування). В усному мовленні монологічну структуру мають публічні промови, звіти, виступи, розповіді тощо.

На думку Д. Х. Баранника, усне монологічне мовлення є однією з основних форм, у яких здійснюється масова комунікація. Науковець найбільш повно описав інтонаційно-проголошувальні, граматичні й лексико-фразеологічні особливості монологу. На основі спеціально проведеного дослідження він виділяє ситуативні методи вимови: публічний і розмовний, а також указує на цілу низку мовленнєвих особливостей монологу:

- надлишок словесної інформації, що проявляється в застосуванні уточнювальних зворотів та повтореннях окремих слів;
- використання різних за структурою словесних формул: звертань, імперативних та питальних речень, не розрахованих на відповідь слухача;
- невідповідність одиниць комунікативного характеру одиницям того самого рівня писемного мовлення;
- традиційні початкові й кінцеві словесні форми [2, с. 96].

В. Л. Скалкін визначає монологічне мовлення як підвищене навантаження на пам'ять, мислення і мовленнєвопродуковані механізми людини; як розгорнуте висловлювання однієї особи, що складається з низки висловів, між якими є логічний і лінгвістичний зв'язок [13, с. 36].

В. Л. Скалкін подає характеристику комунікативних, психологічних і лінгвістичних особливостей монологу, що становлять базу відповідної системи навчання і формування методичних рекомендацій.

Так, комунікативні особливості монологу розкривають його як безперервний зв'язний виклад думок мовця до однієї чи кількох осіб із певною метою.

Психологічні особливості монологу виявляються у його підвищеній умотивованості. Джерела цієї вмотивованості досить різноманітні, хоча всі вони містяться у глибинах психічної активності людини, її взаємодії з реальною дійсністю. Однак учений указує і на те, що вони можуть мати і безпосередній характер, є реакцією на ситуацію спілкування, на співрозмовника, цікаву інформацію. В. Л. Скалкін зазначає, що загалом для монологічного мовлення характерна послідовність, логічність, повнота і зрозумілість викладу, і це відрізняє його від інших видів мовлення [13, с. 41].

Аналіз лінгвістичних праць українських і російських синтаксистів дає змогу стверджувати, що розбіжності у трактуванні терміна «монолог» майже відсутні: монолог – усне або писемне розгорнуте мовлення однієї особи, яке не розраховане на безпосередню словесну реакцію слухача й адресоване або самому собі, або іншим особам [18, с. 370]; це особлива форма побудови усного чи писемного мовлення, яка становить розгорнуте висловлення однієї особи, звернене до самої себе або до глядача (у спектаклі, фільмі) і, на відміну від діалогу, не розраховане на безпосередню реакцію іншої особи (чи осіб) [5, с. 135]; мовлення, звернене насамперед до самого себе, не розраховане на словесну реакцію співрозмовника [1, с. 239].

В. Н. Ярцева називає цей різновид монологічним мовленням і зауважує, що «іноді монологічне мовлення визначають і як інтраперсональний мовленнєвий акт» [9, с. 310]. Отже, усі ці дефініції близькі за змістом.

Дещо відрізняються класифікаційні різновиди монологу. У російській лінгвістичній енциклопедії за жанровою характеристикою виокремлюють художній монолог, ораторське мовлення, побутову розповідь, а за функційно-комунікативною – розповідь, роздум, переконання [9, с. 310].

Г. М. Чумаков монолог поділяє на дві групи: а) за структурно семантичними ознаками – монолог-звернення, монолог-повідомлення, або монолог-розповідь; б) за типом висловлювання – внутрішній, внутрішньо-зовнішній, авторський [17, с. 61].

О. С. Ахманова монологи класифікує так: внутрішній, навіювальний, драматичний, ліричний, розповідний (повідомлювальний) [1, с. 239].

Д. І. Ганич та І. С. Олійник розрізняють внутрішній, драматичний та ліричний монологи [5, с. 135].

Найбільш детальну типологію запропоновано в енциклопедії української мови, де окремо розглянуто монолог як факт реального одностороннього мовлення і монолог як категорію художньо-літературного тексту. Особно описано внутрішній монолог, тобто роздуми, міркування, мовлення «про себе» [16, с. 370].

Щодо ліричного і драматичного монологів, то дефініції майже збігаються: перший – різновид мовлення, що служить для вираження переживань та емоцій; другий – розгорнуте мовлення персонажа, яке супроводжує міміку, жести, пластичні рухи та інші способи передачі інформації [1, с. 239; 5, с. 135; 19, с. 370].

Деякі суперечності виникають у трактуванні внутрішнього монологу, наприклад, О. С. Ахманова пропонує для цієї репрезентеми інші назви – невласне пряме мовлення, пережите мовлення [1, с. 239].

Таким чином, серед монологів як усних або писемних розгорнутих різновидів мовлення однієї особи можуть бути виокремлені, по-перше, монолог-звернення, монолог-повідомлення та монолог-розповідь, в основі яких – їхні структурно-семантичні ознаки; по-друге, монологи внутрішній, внутрішньо-зовнішній і авторський, виділені за типом висловлювання.

Як зазначено вище, монологічне мовлення має певні лінгвістичні й психологічні характеристики. Воно постає організованою системою втілених в словесній формі думок, характеризується навмисним впливом на оточення й тому суттєво відрізняється від діалогу, передусім особливостями логіко-психологічного порядку, тому що являє собою, за визначенням В. В. Виноградова, продукт індивідуальної побудови мови [7].

З погляду психології монологічному мовленню властиві такі риси:

1) відносно безперервний спосіб мовлення – монологічне висловлювання не обмежується однією фразою, а являє собою понадфразову єдність, яка триває впродовж певного часу, не перериваючись, завдяки чому досягається завершеність думки;

2) послідовність і логічність – ці якості мовлення реалізуються в розвитку ідеї основної фрази шляхом уточнення думки, доповнення до неї, пояснення, обґрунтування тощо;

3) комунікативна спрямованість – використовувані мовленнєві одиниці завжди співвідносяться з ситуацією спілкування.

Найважливішими ознаками монологу (за Ф. С. Бацевичем) є:

- певна тривалість у часі (значно більша за тривалість репліки в діалозі);
- розгорнутість, оскільки відсутня можливість активного посилення на безпосередню ситуацію спілкування;
- обмеженість або повна відсутність паралінгвістичних засобів (писемний монолог);
- підготовленість і керованість мовленнєвими висловлюваннями, їх спланованість (доповідь, лекція тощо);
- односторонній характер висловлювання, не розрахований на негайну репліку співбесідника;
- наявність значних за обсягом уривків, які складаються з пов'язаних між собою повідомлень, що мають індивідуальну композиційну побудову й відносну смислову завершеність [3].

Особливості монологічного мовлення, пов'язані з різними умовами спілкування, дуже точно охарактеризував Л. П. Якубинський. По-перше, монологічне мовлення – це відносно розгорнутий вид мовлення; у ньому порівняно мало невербальною інформації, яку співбесідник отримує із ситуації розмови. Замість того, щоб указати на предмет, у монологічному мовленні потрібно, як мінімум, згадати про нього, назвати його, а якщо слухачу предмет невідомий, то й описати його. Монологічне мовлення неперервне, формування думок тут, хоча й відбувається одночасно з процесом говоріння, відрізняється попереднім обдумуванням.

По-друге, монологічне мовлення значною мірою довільне, менше залежить від співбесідника: той, хто говорить має намір висловити якусь інформацію і повинен дібрати для цього адекватну мовленнєву форму, побудувати висловлювання чи послідовність висловлювань. Тоді як для діалогу характерні «порівняно швидкий обмін мовленням, коли кожний компонент обміну є реплікою і одна репліка повною мірою обслуговує іншу; обмін відбувається без якого-небудь попереднього обдумування, компоненти особливо не вибирають задалегідь, в побудові реплік нема якої-небудь умисної зв'язності, і вони надзвичайно короткі».

По-третє, монолог – це вельми організований вид мовлення. У типовому випадку адресант планує і програмує не тільки кожне окреме висловлювання, але й усе своє мовлення, весь монолог як ціле. Інколи такий план монологу зберігається в думці, а інколи набуває виду мовної форми і записується у вигляді плану чи конспекту майбутнього висловлювання [19, с. 219].

Ще однією особливістю монологу на відміну від діалогу є характер взаємодії адресата й адресанта, у результаті чого виникає зворотній зв'язок, який передбачає зміну і пристосування комунікативних планів, стратегій і тактик учасників спілкування. У монологі наявність зворотного зв'язку має факультативний характер.

Монолог за своєю вербальною формою не може бути занадто коротким, це промова, побудована як вислів власної позиції або обстоювання якихось ідей. Монологічну форму мають політична промова, виступ адвоката або прокурора, релігійна проповідь, наукова лекція, побутова розповідь тощо [14].

Монолог від початку має відбиток авторської особистості; у монологі також може міститися імітація можливих питань, заперечень, реплік співбесідника чи аудиторії («Ви хочете мене запитати, чому таке стало можливим? Зараз я вам скажу, чому»). Такий прийом називають прихованим діалогом.

Будучи особливим видом мовленнєвої діяльності, монологічне мовлення відрізняється специфікою виконання мовленнєвих функцій. У ньому використовують такі компоненти мови, як лексика, способи вираження граматичних відношень, формо- і словотворчі та синтаксичні засоби [11].

Монологічне мовлення виконує такі комунікативні функції:

- 1) інформативну – повідомлення інформації про предмети чи події навколишнього середовища, опис явищ, дій, стану;
- 2) впливову – спонукання до дії чи попередження небажаної дії, переконання щодо справедливості чи несправедливості тих чи тих поглядів, думок, дій, переконань;
- 3) експресивну (емоційно-виразну) – використання мовленнєвого спілкування для опису стану, у якому перебуває той, хто говорить, для зняття емоційної напруженості;
- 4) розважальну – виступ людини на сцені чи серед друзів для розваги слухачів (наприклад, художнє читання, розповідь у неофіційній бесіді);
- 5) ритуально-культову – висловлювання під час будь-якого ритуального обряду (наприклад, виступ на ювілеї).

Кожна з цих функцій має свої особливі мовні засоби вираження думки, відповідні психологічні стимули та мету висловлювання (наприклад, нейтральне в стилістичному плані повідомлення, прагнення переконати слухача або якимось інакше вплинути на нього) [4, с. 72–75].

Залежно від комунікативної функції та характеру логіко-синтаксичних зв'язків між реченнями розрізняють такі основні типи монологічних висловлювань: опис, розповідь і роздум (міркування).

Монолог-опис є констатувальним типом монологічного висловлювання, у якому стверджують про наявність чи відсутність будь-яких ознак в об'єкті, описують людину, природу, погоду, певні предмети тощо, вказують на просторове розміщення предметів, перераховують їхні якості та ознаки.

Монолог-розповідь є динамічним типом монологічного висловлювання, у якому йдеться про розвиток подій, пригод, дій чи станів. Дійсність сприймається у процесі її розвитку та зміни в хронологічній (часовій) послідовності.

Різновидами монологу-розповіді є монолог-оповідь і монолог-повідомлення. Якщо в розповіді йдеться про об'єктивні факти з життя суспільства загалом, то в оповіді – про факти з життя самого розповідача, що надає описуваним подіям суб'єктивно-особистісного характеру. Монолог-повідомлення є відносно коротким викладом фактів чи подій реальної дійсності у стислій, інформативній формі.

Монолог-міркування спирається на умовиводи як процес мислення, під час якого на основі вихідної тези/судження чи декількох тез/суджень робиться висновок. Оскільки у процесі роздуму завжди вирішується якась проблема, то вона і є об'єктом роздуму. Для роздуму характерний причинно-наслідковий зв'язок між реченнями. Різновидом монологу-міркування є монолог-переконання. Його мета – переконати слухача/слухачів, сформувані у нього/ в них конкретні мотиви, погляди, спонукати його/їх до певних дій.

Функційно-сміслові типи монологічних висловлювань рідко трапляються в чистому вигляді. В описі, наприклад, може бути роздум, у розповіді – опис тощо.

Класична риторика завжди приділяла велику увагу логіці побудови промови, переконливості аргументації. Однак останні наукові відомості вчених-філологів і психологів і сучасна практика міжособистісних комунікацій указують на недостатність такого підходу. Предметом зацікавлень сучасної риторики стають не тільки виступи з трибуни, але й інші форми комунікації: публічні виступи на зборах, мітингах, участь у теле- та радіопередачах, виступи на ділових нарадах, наукових конференціях, міжнародних форумах та ін. Тому мова не можна оцінювати тільки з погляду аргументованості, логічності як якоесь одномірне явище. Ситуація мовленнєвого спілкування – це складне системне утворення з багатьма вхідними в нього елементами. Специфікою нового підходу можна вважати радикальний поворот до комунікативного аспекту мови. Зараз розробляють техніки маніпулювання співрозмовником (його введення в оману, умовляння, лестощі, залякування, емоційні заклики тощо), переконання та інше [17].

Отже, монологічне мовлення розуміють як зв'язне мовлення однієї особи, комунікативна мета якої – повідомлення про які-небудь факти, явища дійсності. Монолог є найскладнішою формою мовлення, яка служить для цілеспрямованої передачі інформації.

Література:

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Советская энциклопедия, 1969. – 608 с.
2. Баранник Д. Х. Усний монолог: загальні особливості мовної культури / Д. Х. Баранник. – Дніпропетровськ : ВДУ, 1969. – 144 с.
3. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф. С. Бацевич. – К. : ВЦ «Академія», 2009. – 374 с.
4. Бевзенко С. П. Сучасна українська мова. Синтаксис / С. П. Бевзенко, Л. П. Литвин, Г. В. Семеренко. – К. : Вища школа, 2005. – 270 с.
5. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища школа, 1985. – 360 с.
6. Герета Н. М. Діалог як складник чужого мовлення / Н. М. Герета // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова : збірник наукових праць / [відп. ред. А. П. Грищенко]. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006. – С. 71–77. – (Серія 10 «Проблеми лексикології і граматики української мови» ; вип. II).
7. Грамматика русского языка / [под ред. В. В. Виноградова и Е. С. Истрина]. – М. : АН СССР, 1954. – Т. 2: Синтаксис. Ч. 1–2. – 440 с.
8. Івченко М. П. Сучасна українська літературна мова / М. П. Івченко. – К., 1965. – 503 с.
9. Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
10. Літературознавчий словник-довідник / [Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін.]. – К. : Академія, 1997. – 752 с.
11. Радченко О. І. Мовна норма і варіантність в українській науковій термінології : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. І. Радченко. – Харків, 2000. – 18 с.
12. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2006. – 716 с.
13. Скалкин В. Л. Обучение монологическому высказыванию / В. Л. Скалкин. – К. : Радянська школа, 1983. – 119 с.
14. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1972. – 515 с.
15. Сучасний словник іншомовних слів / [укл.: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К. : Довіра, 2006. – 789 с.
16. Українська мова : енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
17. Чумаков Г. М. Синтаксис конструкций с чужой речью / Г. М. Чумаков. – К. : Вища школа, 1975. – 220 с.
18. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови / К. Ф. Шульжук. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 408 с.
19. Якубинский Л. П. Избранные работы. Язык и его функционирование / Л. П. Якубинский. – М., 1986. – 345 с.